

МОРФОЛОГІЧНІ ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО АРЕАЛУ
XVI-XVII СТОЛІТЬ*.

Пам'ятки поліського регіону XVI-XVII століть виразно демонструють особливості живого мовлення поліщуків. У різноманітних ділових документах того періоду (купчих, дарчих грамотах, привілеях, скаргах тощо) неважко помітити розмовні лінгвальні риси, які властиві жителям Полісся й нині. Північноукраїнські діалектні риси простежуються на всіх рівнях мовної системи, про що неодноразово відзначалось дослідниками історії мови [2: 18; 3: 88; 4: 36-56]. Вже “хрестоматійно-поліськими” стали фонетичні рефлексії: $\text{ѣ} > e$, $e > e$ в ненаголошеному складі, відсутність переходу $o, e > i$ у новозакритих складах тощо. Багато оригінальних діалектних рис містять аналізовані пам'ятки на морфологічному рівні мовної системи, що і є об'єктом нашого дослідження.

Морфологія поліських пам'яток представлена великою різноманітністю флексій, серед яких можна виокремити архаїчні та новотвори. Останні з часом або ставали нормою української літературної мови, або так і залишались оригінальними поліськими.

До найхарактерніших північноукраїнських морфологічних рис, зафіксованих у пам'ятках, слід віднести:

а) на рівні іменника:

- нерозрізнення у ряді відмінкових форм твердого і м'якого типів відмінювання: *границою* /КПС, 47/, *Немиричо(м)* /КПС, 15 зв./, *копцо(м)* /КПС, 111 зв./, *урочищо(м)* /КПС, 33/, *селищо(м)* /КПС, 47 зв./, *копцо(в)* /КПС, 100/, *працою* /ЦДІА, 1635, 296/, *копець* /КПС, 46 зв./, *границы* /КПС, 42/;

- відбиття специфічних поліських закінчень: *боє*, *ро(з)боє* /ЦДІА, 1611, 17/ (називний множини), *тоє баниціє* /ЦДІА, 1598, 35 зв./ (родовий однини), де однією графемою *є* передано дві різні поліські рефлексії: оскільки для північного наріччя української мови вияв ятевого континуанта прямо залежить від акцентуації, то у першому випадку, під наголосом, мав би бути дифтонг *іє* або звужений *ѣ*, а в другому – *e*. Проте в графічному арсеналі писарів того часу не було спеціальних букв для передачі таких звукових відтінків;

- в *тємє* *головы* /ЦДІА, 1635, 253/ (знахідний однини). Закінчення *-e < *ѣ* для іменників 4 відміни в ненаголошених позиціях для форм називного та знахідного однини – типова поліська риса [1: к. 48, 49]. Навряд чи можливо встановити дієзність / недієзність на той час звука [e], переданого буквою *є*.

* У дослідженні використано матеріали пам'яток : Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965 (АЖ – 1); Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981 (АЖ – 2); Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року // Волинь-Житомирщина. - № 2. – 1998 (АЖ – 3), Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995 (ВГ), Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991 (КПС), а також власні записи автора з фондів ЦДІА України у м. Києві (ЦДІА, 1590 – ф.11, оп. 1, спр. 2; ЦДІА, 1598 – ф. 11, оп. 1, спр. 3; ЦДІА, 1611 – ф. 11, оп. 1, спр. 6; ЦДІА, 1635 – ф. 11, оп. 1, спр. 2; ЦДІА, 1678 – ф.15, оп. 1, спр 1).

Збереження палатальності або ж її втрата губними залежала (як залежить ще й зараз) від території проживання носія: крайні північні говірки – губні і досі зберігають напівпалатальність [^lт'ем'е]*, для говірок півдня Полісся характерне раннє ствердіння губних (як і для всього півдня України) у таких позиціях і вимова типу [^lт'емйе];

- іменники на –ъје зберігають свою давню парадигму донині в поліських говірках, що якнайповніше відображено і в пам'ятках: *пода(н)ѣм* /ЦДІА, 1611, 131 зв./, *о то вѣ(ч)ноѣ ми(л)чѣ(н)ѣ* заховыва(м) /ЦДІА, 1611, 133 зв./, *ко(л)ѣмъ* /ЦДІА, 1611, 77 зв./, *по дубю* указовали рубѣ(жи) /КПС, 10/. Останні два приклади особливо промовисті, активно вживаються поліщуками й нині, пор. [^lкол':е, ^lдубйе]. Відзначимо, що подібні форми були характерні і для більш раннього періоду розвитку української мови: *по селомъ дубье* подрало [6, 62];

- збереження двоїнних форм *обѣдвѣ сторонѣ* /КПС, 8, 47 зв./.

Надзвичайно промовистою рисою поліського іменникового відмінювання можна вважати фіксовану форму родового відмінка множини колишнього субстантива *й-основи звичаю(в)* /ЦДІА, 1611, 104 зв./. Зараз у мовленні поліщуків послідовно в іменниках 2-ї відміни чоловічого роду, родового відмінка, множини використовується флексія –ôÿ (під наголосом) та –oÿ (у ненаголошеній позиції), пор.: [*кра^lйôÿ, бо^lйôÿ; Анд^lрѣйoÿ, з^lви^lчайoÿ*]. Передати вимову двозвука [йо] писар, очевидно, не знав як: на заваді тут стала графема й, власне, її відсутність на час написання пам'ятки (початок XVII століття). Звук [й] на цей час передавався надрядковим знаком (паєрком) лише позиційно: в кінці складу та слова. Тому з цією метою була вибрана буква ю, яка представляла артикуляційно найближче до [йо] поєднання звуків. Підтвердженням цьому може слугувати подібна графічна передача континуанта давнього *е, що в поліських говірках рефлексувався в наголошеній позиції у лабіальний звужений варіант 'ô (з обов'язковим збереженням палаталізації попереднього приголосного): *пoнюслъ* /ЦДІА, 1611, 74 зв./, *утю(къ)* /ЦДІА, 1611, 103 зв./, *приню(с)ши* /ЦДІА, 1611, 131/, *о(д)ню(с)ши* /ЦДІА, 1611, 136 зв./, пор. сучасне поліське [*по^lн'ôс, у^lт'ôк, пр'і^lн'ôс*];

б) на рівні прикметника:

- вживання усічених форм повних (членних) прикметників: *по свето(м) Миха(и)лѣ* /ЦДІА, 1611, 115/, *в дому бра(т)ню(м)* /ЦДІА, 1611, 71/ , *до граници Ива(н)ко(в)ско(и)* /КПС, 23/, *в ... ѡ(с)момъ* /КПС, 110/, *въ четвертомъ* /КПС, 5 зв./;

- вживання нестягнених ад'єктивних утворень у формі називного відмінка множини: *земскиѣ* /КПС, 58/, *поля пашниѣ* /КПС, 11 зв./, *знаки цылыѣ* /КПС, 45 зв./, *сугеди сумѣ(ж)ныѣ* /КПС, 70 зв./, *о(т) старож(и)тноѣ живото(ц)коѣ границы* /КПС, 84 зв./, *славное и светоѣ памѣти* /КПС, 91/, *бѣлыѣ головы* /ЦДІА, 1611, 16 зв./, *двѣри сѣнѣ(ч)ныѣ* /ЦДІА, 1611, 123/;

- одинична (у нашій практиці) фіксація закінчення -уѣ – *на праву(ѣ) руце* /ЦДІА, 1611, 72 зв./, де рефлекс о > у можна трактувати, очевидно, слабкою позицією голосного о та лабіальним впливом в. Характерний для північнополіських та

---

* Тут і надалі ілюстрації зразків транскрипцій поліських говірок подані із власних записів автора, здійснених під час польових досліджень

суміжних південнобілоруських говірок перехід *о > у* відбувався лише в наголошеній позиції, пор.: [крі[|] вуї, сла[|] буї];

- збереження давніх форм компаративів із суфіксом *ейш* < **ѣш**: *знаки... значне(у)шиє, слушне(у)шиє доводи* /КПС, 83/ та інших, характерних для Полісся, утворень: *бо(л)шъ кгру(н)ту, а ему ме(н)шъ* /КПС, 10 зв./, *шыре(у) в себе о(б)мо(в)ляє(т)* /КПС, 109/, *на(у)гѣршо(м)* /ЦДІА, 1635, 295 зв./;

в) на рівні займенника:

- вживання поліських відмінкових флексій у вказівних, означальних, особових займенниках: *в тые краи* /КПС, 73 зв./, *тые вси(у) sprawy* /КПС, 8/, *приказує(м) тебе* /КПС, 24/, *у моцы ко(ж)доє* /КПС, 16 зв./;

- вживання характерних поліських займенникових утворень як на фонетичному, так і на словотвірному рівнях: *яки(х)сь* /ЦДІА, 1611, 51/, *тру(д)но(с)ти якиє(с)* /ЦДІА, 1611, 75 зв./, *ги(н)шоє* /ЦДІА, 1590, 16/, *с та(м)тоєю* /ЦДІА, 1635, 267/;

г) на рівні числівника:

- вживання поліських форм квантитатива один : *є(д)носта(у)нымъ* /ЦДІА, 1611, 20 зв./, *єдны(х) по(д)даны(х)* /ЦДІА, 1611, 27 зв./, *єди(н)* /ЦДІА, 1611, 72/, *оде(н)* /ЦДІА, 1611, 137, зв./, *єдина(с)ты(у) де(н)* /ЦДІА, 1635, 274/, *двана(с)тє и еде(н)* /ЦДІА, 1635, 274, зв./;

- вживання відмінкових числівникових форм *три, чотири* лише з велярним кінцевим **р**: *с тро(х) угловъ* /КПС, 80/, *чотырохъ* /КПС, 76/;

- вживання оригінальних числівникових утворень: *ко(л)ко(с)* /КПС, 89/, *пудѣвета золотого* /ЦДІА, 1635, 299 зв./, *по(г)рабе(н)є семе(р)га конє(у)* /ЦДІА, 1611, 64/;

д) на рівні дієслова:

- рефлекс **-dj > ж** у формах дієслів першої особи однини: *нє вижу* /КПС, 16/;

- вживання флексії **-мъ** у формах дієслів першої особи множини: *вѣдає(м)* /КПС, 14/, *озна(у)муємъ и вызънаваемъ* /КПС, 42/, *просимъ* /КПС, 84/;

- вживання інфінітивів із редукованою фіналлю **тъ**: *ко(н)чить* /КПС, 16/, *стать* /КПС, 34 зв./, *справовать* /КПС, 101 зв./; написання типу *принять* не хотилъ /КПС, 41 зв./, *даль позъвать* /КПС, 43 зв./ дослідники справедливо вбачають правобережнополіську рису – ствердіння інфінітивного форманта **тъ > т** [4: 49];

- у ряді випадків фіксовані очевидні поліські дієслівні форми та вирази: *пошо(в)ши* /ЦДІА, 1611, 128 зв./, *купєны(у)* /ЦДІА, 1635, 293 зв./ (пор. сучасне поліське [[|] купет, [|] ловет] – 3 ос. мн.), *нє перєстает* /ЦДІА, 1635, 300 зв./, *Дмитръ пошовъ* /ЦДІА, 1635, 293 зв./, *день кортали* /ЦДІА, 1635, 254/;

на рівні прислівника:

- вживання характерних (передовсім фонетично оформлених) для поліського наріччя прислівникових утворень: *допуро* /ЦДІА, 1611, 54 зв./, *в до(в)жу и в ширу* /ЦДІА, 1611, 66 зв./, *мо(у)но* /ЦДІА, 1611, 81 зв./, *о(т)ту(л)* /ЦДІА, 1611, 123/, *о(д)туль* /ЦДІА, 1635, 269 зв./, *с по(т)ту(л)* /ЦДІА, 1611, 123 зв./, *о(т)дати на(у)далє(у)* за нєдє(л) шєсть /ЦДІА, 1611, 151/, *єдънакъ* /ЦДІА, 1635, 254 зв./, *офъше(м)* /ЦДІА, 1611, 18 зв./, *о(в)ше(м)* /ЦДІА, 1611, 144 зв./.. Останні три приклади особливо красномовно засвідчують середньополіські витоки написання

пам'ятки. Прислівники [йед|нак, |опшем, |офшем] і зараз активно використовуються жителями середнього Полісся (північ Житомирщини), причому адвербіативи на кшталт [|опшем] < общимъ (де на поліському ґрунті відбулася аналогія до іншого прислівника [оп|ше]) взагалі на українському мовному просторі поширені лише в середньополіських говірках північного наріччя української мови [5].

Таким чином, аналіз пам'яток північноукраїнського ареалу XVI-XVII століть переконливо засвідчує, що на морфологічному рівні діловодство, ведене у Житомирі, Овручі, Києві, характеризується виразними поліськими лінгвальними рисами. Попри дотримання усталених канцелярських писарських штампів, книжності, люди, що вели гродську, підкоморську та земську документацію не могли (а, може, і не дуже намагалися) протистояти живомовній українській поліській стихії. Записи в актових книгах чітко демонструють поліські особливості словозміни іменника, займенника, прикметника. Чимало форм числівників, дієслів, прислівників без змін і донині активно функціонують у мовленні поліщуків.

Дослідження ще раз підтверджує тезу про те, що Житомирські, Овруцькі, Київські (та й інші) актові книги є надійним резерватом саме живої мови поліщуків XVI-XVII століть.

1. Атлас української мови. Т.1. – К., 1984.
2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т. та ін. Історична грамати́ка української мови. – К., 1980
4. Німчук В.В. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI першої половини XVII століть // Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644). – К., 1991.
5. Картотека словника поліських говорів. Зберігається в лабораторії Північноукраїнського діалектологічного центру.
6. Карский Е.Ф. Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962